

**ВИЩА ОСВІТА В УКРАЇНІ:
ПАРАДОКСИ ДОБИ
ПОСТКОМУНІЗМУ**

Свою доповідь я хотів би присвятити розгляду та критиці певних уявлень стосовно вищої освіти, які користуються великою популярністю в сучасній Україні, але, як мені здається, чинять негативний вплив як на саму освіту, так й на суспільство в цілому. Річ у тім, що ці уявлення суперечать загальному вектору розвитку країни. Фактично йдеться про продовження, чи, я б навіть сказав, побільшення давнього фундаментального антагонізму - між комуністичною та капіталістичною моделями суспільно-політичного розвитку.

З одного боку, більшість громадян України вже досить давно і, як мені здається, остаточно вирішили, за якою з цих двох моделей майбутнє. Всі плебісцити останніх років свідчать про одне: прихильників комуністичної ідеології (та її пом'якшеного -соціалістичного - варіанту) серед українців стає дедалі менше. Навпаки, особливо серед молоді, майже беззаперечне визнання отримують такі верстові стовпи сучасного капіталістичного буття, як ринкова економіка, розширене споживання або, скажімо, гламур. Купувати та продавати (причому за світовими цінами, а дещо - навіть за надсвітовими!) можна та треба *майже* все: квартири та авто, послуги та розваги, одяг та харчування тощо.

Однак це тільки один бік медалі. Далі починаються парадокси. Зазначене масове захоплення капіталізмом чомусь не поширюється на чотири «священні корови» радянського «раю» - низькі комунальні тарифи, солідарну систему пенсійного забезпечення, безкоштовну медицину та безкоштовну освіту. Я зараз не готовий робити прогнози стосовно тривалості подібного «мирного співіснування» вдовж усієї «лінії фронту», а лише хотів би навести кілька аргументів на користь того, що, наприклад, у галузі вищої освіти (тобто сфері, в якій я безпосередньо працюю, і з якою обізнаний краще, ніж, скажімо, зі сферами пенсійного або медичного забезпечення) зазначеного парадоксу *можна* уникнути. Я впевнений, що комерціалізація вищої освіти є важливим та навіть обов'язковим елементом ринкових

реформ у суспільстві в цілому. Натомість гальмування ринкових перетворень - як у суспільстві в цілому, так й в окремо взятій освіті - грає на руку прихильникам державного регулювання і, відповідно, уповільнює формування громадянського суспільства. По суті питання можна сформулювати так: хто переможе у змаганні за контроль над вищою освітою в Україні - посадовці від освіти, тобто державні бюрократи, або ті, хто цю освіту надають (викладачі, науковці) та отримують (студенти, суспільство в цілому), тобто власне громадяни?

Хронічні дефіцити та низька якість товарів та послуг, неминучі за умов планової радянської економіки, призвели наше суспільство до цілком правильного висновку: товари мають з'являтися в полицях магазинів не внаслідок постанов чиновників, а згідно із попитом споживачів. Однак з усвідомленням того, що логіка попиту та пропозиції має стосунок і до вищої освіти, в нашому суспільстві виникли серйозні утруднення. Парадоксально, але факт: неринкове ставлення до вищої освіти - це зовсім не якийсь радянський «пережиток», якого всі дружно хочуть позбавитися. Навпаки, у вітчизняній суспільній думці домінують *досить чітко відрефлексовані та явно негативні* думки стосовно ідеї переводу освіти на комерційні рейки. Примітно, що носіїв та активних виразників подібних думок багато не тільки серед пересічних громадян, а й безпосередньо в тих колах, де концентрація прихильників ідеї ринку як такої є найбільшою, тобто в колах прозахідно налаштованих інтелектуалів. Саме так: за умов капіталізму поборники «капіталізму взагалі» чинять опір капіталістичним реформам в освіті (яка для багатьох з них, до речі, є сферою власної професійної діяльності). До глибинних засад цього несподіваного «парадоксу в квадраті» ми ще повернемося, а зараз - про основний контраргумент, на який ідея ринкових реформ в освіті наштовхується у вітчизняній масовій свідомості¹.

Як я гадаю, ідея комерційної ефективності вищої освіти у нас фатально плутається з побоюванням її продажності. За комерціалізацію державних ВУЗів масова свідомість нерідко помилково приймає хабарництво та інші корупційні дії з боку посадовців від освіти. Що стосується недержавних, тобто власне комерційних навчальних закладів, то за ними дедалі сильніше

---

¹ Зрозуміло, окрім власне контраргументів, можливі ще й протестні заяви в дусі «аби нічого не платити!», однак полемізувати з останніми в цьому форматі навряд чи є сенс.

закріплюється ганебний імідж машин, що штампують дипломи та продають їх за гроші людям, які насправді цих дипломів не заслуговують².

Отже, поняття комерційного інтересу у вищій освіті набуває стійких негативних (чи навіть кримінальних) конотацій у суспільній свідомості³. Я впевнений, що в цьому разі ми маємо справу із дуже шкідливим перекрученням. Однак, з другого боку, диму без вогню не буває. Корупція в освіті справді існує (як в державній, так й у приватній), і це справді заважає поширенню ідеї про необхідність радикальної перебудови освіти за принципами ринкової економіки. Як бути? Починати боротися з конкретними проявами того, як певні негідники-корупціонери псують ідею «інтересу в освіті»? Навряд чи такий підхід виявиться дуже ефективним. Скоріше він являтиме собою дрібний емпіризм⁴, який, зазвичай, веде або до лицемірних заспокоювань⁵, або до істеричних ламентаций⁶, які призводять до хибних⁷ та неефективних⁸ генералізацій, що їх завершують пошуки ворогів та репресії, які,

² До речі, подібні ворожі настрої по відношенню до комерційної освіти існують не тільки у нас, але й в країнах розвинутого капіталізму. Наприклад, за словами знавця академічної системи США, «є деякі американські дипломи, які... можна купити за гроші, а ще й такі, які діють як «млини дипломів». Самі американці весь час піддають свою систему освіти гострій критиці» (Богачевська-Хомяк М. Кілька слів про американську освіту // Покликання університету: 36 наук. пр. / Відп. ред. О. Гомілко. - К, 2005. - С. 20). Однак, на мою думку, у випадку з критикою комерційного елементу в освіті між Україною та США є одна принципова відмінність. В Україні подібні побоювання призвели до того, що в масовій свідомості комерційна освіта стала майже нелегітимною. В США ж має місце зовсім інша тенденція. Так, «пересічні американці ставляться до вищої освіти з неприхованою домішкою недовіри», але, «незважаючи на будь-яку внутрішню й зовнішню критику, американські вищі школи приваблюють платних студентів з усіх частин світу» (Там само).

³ Хоча насправді, якщо взяти західний досвід, то виявляється, що заробляти гроші - норма не тільки для Університету, але й навіть для Церкви. Інша річ, що заробляти гроші можна зовсім не тільки заради отримання «голого прибутку». Дуже символічно, що у списку найбагатших неприбуткових організацій світу одразу після Римської Католицької Церкви йде Гарвардський університет (Див.: Bradley R. Harvard Rules: The Struggle for the Soul of the World's Most Powerful University. - New York, 2005. - Р. XX). Інші відомі американські університети також є дуже могутніми капіталістичними підприємствами.

⁴ Розгляд окремих негативних прикладів: хабарі, протекції, фіктивні дипломи, погана організація навчального процесу тощо.

⁵ Згідно зі старою радянською традицією говорити у звітних доповідях на партійних з'їздах про окремі недоліки, які треба подолати у наступній п'ятирічці.

⁶ «Як усе погано!»

⁷ «Винні в усьому внутрішні вороги, корупціонери!»

⁸ «Треба вжити заходів! Треба звільнити корупціонера, закрити корупційний заклад, скасувати видані в ньому дипломи!»

своєю чергою жодних реальних результатів не дають і тому неминуче призводять до забовтування питання та суцільної апатії⁹.

Як я вважаю, нам треба шукати та долати не конкретні прояви, а фундаментальну причину корупції та інших негараздів, від яких страждає українська освіта в наші дні. Такою фундаментальною причиною, на мою думку, є зовсім не комерція, а, навпаки - той сумний факт, що замість легалізованої та універсалізованої комерції (тобто комерції як стрижневого принципу надання освітніх послуг в сучасному цивілізованому світі) маємо не одиничні, а численні акти нелегальної, тобто корупційної псевдо-комерції. Відповідно, справжня боротьба з корупцією в освіті стане можливою тільки за умов її справжньої комерціалізації. Те, що я маю на увазі під «справжньою комерціалізацією освіти», передбачає подолання ще цілої низки штучних або застарілих уявлень та об'єктивних перешкод.

По-перше, однією з передумов негативних процесів, що мають місце у сучасній українській вищій освіті, слід визнати її інституційне відокремлення від науки. За традицією, що склалася за радянських часів, українські вищі навчальні заклади мають забезпечувати трансляцію та засвоєння знань, а їхнім виробництвом мають займатися спеціальні дослідницькі заклади (галузеві та академічні інститути). Таким чином наука, будучи відокремленою від освіти, старішає та позбавляється креативності, натомість освіта навіть не намагається стати креативною. Можливість здолати цю сумну тенденцію постане лише за тих умов, коли наука та освіта будуть об'єднані в рамках єдиного навчально-дослідницького комплексу, основною інституційною одиницею якого має бути університет.

Думка, що освіта та наука майже стовідсотково мають фінансуватися з державного бюджету, є сумним, але цілком логічним наслідком щойно розглянутого інституційного розділення. Поодинокі освіта та наука перетворюються на дуже слабкі одиниці економічного процесу¹⁰, які можуть

⁹ В ліберальних суспільствах на подібні негативні явища в освіті прийнято реагувати дещо по-іншому. Наприклад, у США немає єдиного централізованого органу, який би контролював якість науково-освітньої діяльності. Внаслідок цього в Америці діють численні «науковці чи псевдо-науковці, які собі творять свої школи та свої комісії з гучними назвами». Дуже повчальною є типово американська реакція на подібні явища: «Ніхто не може цього їм заборонити, але й ніхто не вимагає сприймати таких серйозно» (Богачевська-Хом'як М. Кілька слів про американську освіту // Покликання університету: 36 наук. пр. / Відп. ред. О. Гомілко. - К., 2005. - С 20).

¹⁰ Або так: «Університети в Україні традиційно відірвані від проведення досліджень, що відбивається й на структурі університету, й на ставленні до нього інших інститутів, зокрема економічних» (Мінаков М. Чи потрібен нам університет? // Покликання університету: 36 наук. пр. / Відп. ред. О. Гомілко. - К., 2005. - С 261).

існувати лише за рахунок Великого Татуса - держави. Тоталітарній або авторитарній державі така ситуація до вподоби, вона звикла «розділяти та володарювати». Однак за нормальних - ринкових та демократичних - умов держава має бути лише одним із *ко-спонсорів* науково-освітньої діяльності. В розвинених країнах одним з головних двигунів та спонсорів науки та освіти є приватний сектор (виробничі корпорації, недержавні організації та - що принципово! - індивіди). Завдяки цьому значно послаблюються бюрократичні амбіції держави, натомість фінансові умови для інтенсифікації науково-освітньої діяльності зростають в багато разів.

Зростання ринкової ефективності призводить до визнання науково-освітніх інституцій повноцінними суб'єктами ринкової економіки, а це, своєю чергою, сприяє подоланню недовірливого та ворожого ставлення суспільства до платної освіти¹¹. Всебічний розвиток ідеї та практики платної освіти має відбуватися насамперед за рахунок отримання студентами довгострокових банківських кредитів на освіту. Замість того, щоб своїм ажіотажним попитом продовжувати стимулювати невпинне зростання цін на житло, створювати величезні черги до автосалонів, де торгують найдорожчими іномарками, нашим шановним співгромадянам (почнемо хоча б із мешканців столиці та великих міст) час замислитися щодо довготривалих кредитів на навчання їхніх дітей. Фактор матеріальної відповідальності сприятиме зростанню мотивації студентів до навчання. Зростання фінансування освіти за рахунок залучення приватних коштів суттєво звужить простір для таких корупційних явищ, як хабарі.

Зараз статус навчальних та дослідницьких закладів залежить першою чергою від їхнього фінансування з загальнонаціонального або місцевих бюджетів. Державновизнані гранди завжди отримують найбільше фінансування. За таких умов головним для ВУЗу та дослідницької установи стає не розвиток освіти та науки, а «правильне» звітування перед різними державними інстанціями, комісіями тощо. Однак, якщо в нашій країні з'являться науково-освітні інституції, що діятимуть за вимогами ринку, їхній статус визначатиметься зовсім не чиновництвом, а справжнім споживачем науково-освітніх

¹¹ Важко повірити, що авторитету вищої освіти в очах пересічного громадянина, не кажучи вже про її ефективність та якість, сприятиме стратегія нинішнього Міністра освіти та науки *соціаліста* Ніколасенко, за планами якого кількість місць у ВУЗАх, що фінансуватимуться з держбюджету, має дорівнювати кількості абітурієнтів. Ринкова економіка поціновує лише те, що має певну ціну. Те, що роздається безкоштовно, проходить під рубриками «благодійна допомога знедоленим» або «секонд генд».

послуг, тобто суспільством. Дослідницькі заклади мають діяти на ринку, конкурувати на ньому з іншими дослідницькими закладами (зокрема - іноземними) та пропонувати такі продукти, запровадження яких матиме комерційний ефект. Навчальні заклади також мають бути учасниками ринкового змагання - за найталановитіших та найбільш платоспроможних (головним чином у майбутньому - як платників по кредитах та спонсорів ВУЗу) студентів. Символом ринкової ефективності ВУЗу має бути його реальний рейтинг, який визначатиметься згідно з успішністю працевлаштування та реальними прибутками його випускників.

Важливою складовою ринкових реформ у системі вищої освіти має стати подолання застарілого стереотипу, згідно з яким вчитися треба конкретній спеціальності в рамках замкнених навчальних циклів з першого до останнього року навчання. Цей стереотип, який безроздільно домінує в Україні (ступінь бакалавра, спеціаліста та магістра вітчизняні студенти зазвичай отримують на одному факультеті з однієї й тієї ж спеціальності), веде до звуження професійних та світоглядних горизонтів випускників, зменшення їхньої конкурентоспроможності у майбутньому. Відповідно, вкрай необхідною виявляється інтеграція найкращих елементів традиційної прусько-радянської факультетської системи та системи «ліберал артс». Перша може бути по-справжньому ефективною лише за умов мобілізаційної економіки, тоді як друга є більш придатною для ліберальної, ринкової економіки, де головним двигуном соціального прогресу є не *мобілізація, а мобільність* громадян.

Вище, говорячи про те, що в пострадянській (тобто посткомуністичній) Україні є багато інтелектуалів, які хоча й захищають ринкові реформи в цілому, чинять опір ринковим перетворенням в галузі вищої освіти, я обіцяв повернутися до цього «парадоксу в квадраті» та поміркувати стосовно його глибинних засад. Гадаю, що зробити це варто саме зараз - у зв'язку з обговоренням системи «ліберал артс».

Серед інтелектуалів, які виступають проти послідовного впровадження принципів капіталізму у вищій освіті, досить поширеним є побоювання, що за таких умов викладачі перетворюються на «академічних капіталістів», а Університет буде «приречений віддатися на милість загальної логіки споживацтва»¹². Дуже популярною також є

¹² Див., напр.: Квек М. Національна держава, глобалізація та Університет як модерний заклад // Ідея Університету: Антологія. - Львів, 2002. - С. 285, 291.

теза, згідно з якою, за умов переходу освіти на ринкові рейки попиту користуватиметься не справжня освіченість, а її вузько цеховий сурогат - система професійних навичок. Вважається, що внаслідок «ринкових реформ» університети перетворюються на цехи, де виховання особистості зведеться нанівець і все обмежиться виконанням «професіонала», який матиме безліч навичок, але буде позбавлений необхідної для сучасної людини широти світогляду.¹³

Однак, якщо уважніше придивитися до системи «ліберал арте», то з'ясується, що саме вона рішуче протистоїть загрозі надмірної спеціалізації освіти. «Ліберал арте» наполегливо пропонує студентові не обмежуватися вузько спеціальними дисциплінами, а підштовхує його всіляко розширювати свій світогляд, слухаючи численні курси за вибором. Навпаки, її головний антипод - добре відома нам факультетська система - схильна звужувати індивідуальні освітні пошуки студента.

Дуже часто, говорячи про можливість уникнення повномасштабної «капіталізації» освіти в капіталістичному суспільстві, посилаються на досвід Німеччини - капіталістичної країни, громадяни якої отримують вищу освіту переважно за державний кошт. Німецький досвід, зрозуміло, потребує всебічного вивчення. Понад це, ми його вже давно втілюємо. Факультетська система в університетах Царської Росії була побудована саме за німецьким зразком. Однак історія не стоїть на місці. В XIX та на початку XX ст. німецька освітня система була однією з найефективніших у світі, що дістало безпосереднє відображення у ролі, яку відігравали її вихованці на світовій науковій арені за тих часів. Проте на теперішній момент роль Німеччини у світовому освітньо-науковому процесі дещо змен-

¹³ На перший погляд, ця загроза стоїть *передусім* перед тими системами вищої освіти, які, подібно до освітньої системи США, діють переважною мірою за принципами ринкової економіки. Як показує М. В. Попович, за умов комерціалізації освіти вчений стає «надзвичайно діловою людиною», а «його престиж залежить насамперед від того, скільки він має грантів, а не від блиску і глибини його лекцій» (Попович М. В. Модель сучасного університету // Покликання університету: 36. наук. пр. / Відп. ред. О. Гомілко. - К., 2005. - С 16). Так, капіталістичному суспільству «дедалі більше потрібні вузькі фахівці-прикладники й дедалі менше - люди з широкою освітою» (Там само). Разом з тим, як слушно зауважує акад. Попович, наполегливе слідування запитам ринку, яке мало та має місце на Заході (передусім - у США), хоч і заслуговує на серйозну критику, все ж таки вадить науці та освіті значно меншою мірою, ніж характерне для радянських часів тотальне підпорядкування науки та освіти державному замовленню: «За умов СРСР... загальна орієнтація на практику знижувала рівень теоретичних досліджень *куди більше* (курсив мій. - В.М.), ніж надмірна ділова активність науки на замовлення на Заході» (Там само. - С. 16-17).

шилася. Беззаперечним лідером світової науки та освіти вже досить давно є США - країна, в університетах якої домінують принципи *ринку* та *«ліберал артс»*. Отже, можливо є сенс придивитися до цієї моделі освіти уважніше?¹⁴.

---

¹⁴ Більш розгорнуто про розбіжності, що існують між американською та німецькою моделями освіти, я висловлювався кілька років тому - під час дискусії з моїм приятелем та колегою В. І. Кебуладзе. Див.: Менжулин. В. Философия с меркантильной точки зрения; Кебуладзе В. Научный меркантилизм с философской точки зрения; Менжулин В. Ответ на критику; Кебуладзе В. Ответ на «Ответ на критику» // Феноменологія і практична філософія: Щорічник Українського феноменологічного товариства, 2001. - К., 2003. - С. 211-235.